

Újabb adatok a veszprémi vár középkori-kora újkori erődítésrendszeréhez

HEGYI DÓRA – KÉKESI MÁRK – KRISTÓF VIRÁG –
SZOBOSZLAY GERGELY

A veszprémi Várhegy és az azt körülölelő középkori eredetű erődítésrendszer a kora újkor során egyre nagyobb jelentőséggel rendelkezett a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom hódoltsági területeinek végvidékén. A vár déli védműveinek tövében egy ehhez az időszakhoz köthető fa-föld szerkezetű sáncerődítést sikerült azonosítani, amely szélesebb kontextusba helyezésével jelentősen kibővítheti a végvári Veszprém topográfiajáról és katonai infrastruktúrájáról alkotott képet.

A nevezett sáncerődítés részletének feltárását a Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézetének munkatársai 2021. decembere és 2022. januárja között a Veszprém 2030 Műszaki Infrastruktúra Fejlesztő Kft. megbízásból teljes felületű megelőző feltárás keretében végezték el a veszprémi vár déli részén, a Vár utca 17. szám alatti telken a Simoga-ház és a Tűztorony környezetének megújítását célzó beruházáshoz kapcsolódóan, amely az Európa Kulturális Fővárosa 2023 programsorozat részeként valósul meg.¹

Bevezetés

A feltárási terület a várat észak-déli irányban keresztülszelő Vár utca déli részének nyugati oldalán, a középkori külső vár területén helyezkedik el. A beruházással érintett telek két nagyobb részből áll. Északi felén található az utcafronton álló Simoga-ház (Csikász Galéria) és udvara, amelyet nyugaton az egykori Várkert étteremnek a várfallal párhuzamos, modern épülete, északon a Veszprémi Törvényszék épülete határol. A Simoga-ház udvaráról, az étterem és a veszprémi Művészetek Házának irodaépülete között elhelyezkedő rámpán

---

¹ A feltárást 2021-ben a Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt. munkatársaiként végeztük. 2022. január 1-jétől a 776/2021. (XII. 23.) Korm. rendelet 17. §-a értelmében a korábban megkezdett munkát a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaiként folytattuk tovább.

közelíthető meg a déli és nyugati várfalakkal határolt, Tűztorony alatti hátsó udvar, amely a Vár utca nyugati oldalán, az Óváros tér felé eső telkek mögé nyúlik be. Itt, a nyugati várfal belső oldala mentén, a középkori várfal modern felfalazása látszik a felszínen, amelyet az egykori fal visszabontott koronájára tettek rá.² (1. kép)

A lehatárolt feltárási terület, ahogyan az egész veszprémi Várhegy, több korszakú lelőhely,³ amelyen a középkori vár kiépülését megelőző időszakból származó neolitikus, bronzkori és vaskori leleteket, telepekhez köthető objektumokat is találtak. A korábbi kutatásokat tekintve kiemelendő az 1970-es és az 1980-as évek folyamán végzett régészeti feltárások a Tűztorony környezetében. 1972. július 10. és november 14. között a Tűztorony mellett létesített ifjúsági park helyén Éri István és Palágyi Sylvia kora- és késő bronzkori, valamint kora vaskori leleteket gyűjtött, települési objektumokat tárt fel. A középső bronzkori (dunántúli mészbetétes kerámia kultúra) település helyén a kora vaskorban erődített telepet hoztak létre, amelynek kőalapozású földsánca az 1972. évi kutatás során került elő. Az erődítés építéséhez használt földben nagy mennyiségű bronzkori leletanyagot találtak, a sánc átvágását követően pedig a bronzkori települési rétegeket is elérték, amelyekben három különböző periódust tudtak elkülöníteni. Az őskori telepjelenségek leletanyagáról R. Csányi Marietta önálló tanulmányt is közölt. Az eredetileg a középkori várfalak tisztázásának érdekében végzett ásatás középkori jelenségei és leletanyaga azonban máig közöletlenek.⁴

Kutatástörténeti adatok a déli erődítésrendszerhez

A középkori és kora újkori vár alaprajzát az 1566. évi ostromot követően készített felmérések alapján ismerjük. A vár a Dubniczay-palota és a püspöki alkalmazottak házának vonalában húzódó keresztirányú fallal elválasztott részekre tagolódott. Északi részén helyezkedett el a belső vár a székesegyházzal és a püspöki palotával. A várhegy déli részén épült ki a külső vár, amelyet az 1307-ben szereplő *castrum Ominum Sanctorum*-mal azonosítanak.⁵ Ennek délnyugati végében elhelyezkedő Vár utca 17. számú telket övező középkori várfalokról kevés információval rendelkezünk. A Tűztorony helyén álló korábbi torony építési ideje máig tisztázatlan, de a kutatások középkori eredetet feltételeznek. A

² A fotót lásd a borító 2. oldalán.

³ Közhiteles lelőhely nyilvántartási száma 9648

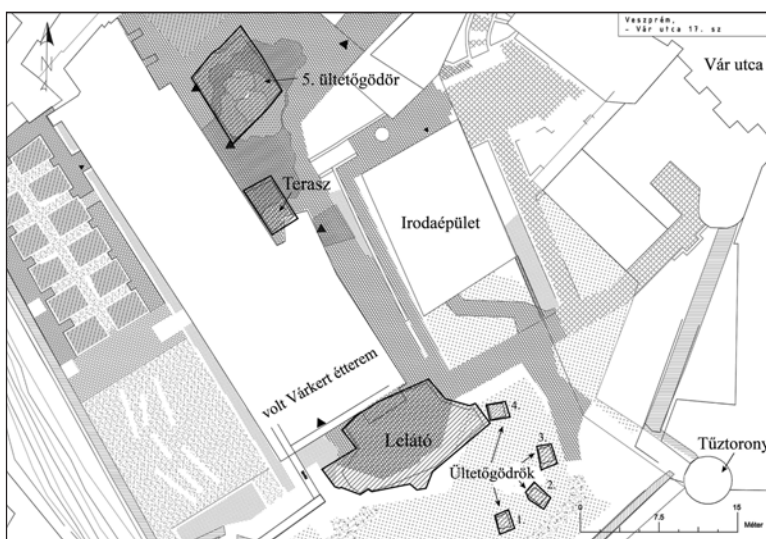
⁴ R. CSÁNYI 1978.; ÉRI-PALÁGYI 1973, 115.

⁵ ÉRI et al. 1969. 225. o.; NAGY-VÉGHÉLY-PFEIFER 1886. 93. o.; LUKCSICS-PFEIFER 1933. 61–62. o.

Tűztorony alatti udvar nyugati oldalán a középkori várfal az újkori műemléki helyreállítás nyomait viseli magán. Éri István és Palágyi Sylvia ásatási jelentése szerint a középkori várfalat a vaskori sánc gerincébe alapozták, előtte pedig háromszoros palánkot alakítottak ki. Egy későbbi, XVII. századi nagyobb építési periódus során a külső vár délnyugati sarkában olasz bástyát alakítottak ki, aminek déli falában lőrést nyitottak. A bástya falának későbbi sérüléseit gótikus és reneszánsz faragott kőelemek felhasználásával javították ki.⁶

A 2021–2022. évi feltárás eredményei

A 2021–2022. évi megelőző feltárás a telek több pontján zajlott (2. kép). Ezek során közvetlenül a Tűztorony alatt négy darab idetelepítendő fa 1,5x1,5 m alapterületű ültetőgödörnek helyét tártuk fel. A Tűztorony alatti udvar alacsonyab-

2. kép: A feltárás területéről készült helyszínrajz (Készítette: Kristóf Virág)

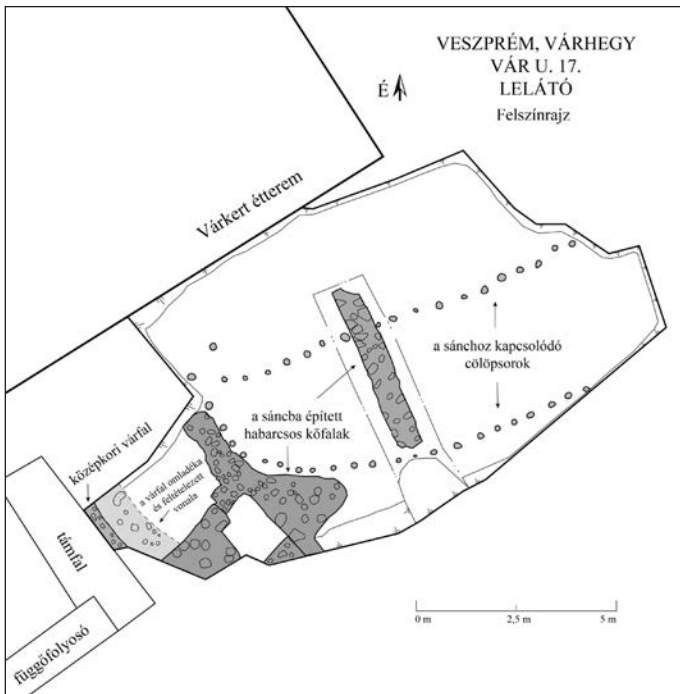
ban fekvő, északnyugati negyedében lelátó építése tette indokolttá egy 99 m²-es, szabálytalan formájú felület feltárását. A beruházás tárgyát képező lelátóhoz egy, a mai felszíntől számított 160 cm mélységű tükör kialakítása volt szükséges. A Simoga-ház mögötti udvarról a Tűztorony alatti udvarba vezető rámpa mentén, az egykori Várkert étterem keleti homlokzata előtt, egy 3x4,5 m alapterületű, 1 m

⁶ ÉRI et al. 1969. 224–225. o.; ÉRI-PALÁGYI 1973. 115. o.

mélységű feltárást végeztünk el az ide tervezett terasz alapozása érdekében, míg a Simoga-ház udvarának közepén egy, a többi négy ültetőgödörrel eltérően jóval nagyobb, 7x7 m nagyságú és 1 m mélységű ültetőgödört ástunk ki. Régészeti-
leg és jelen cikk témáját tekintve pusztán a lelátó területe és a körülötte nyitott ültetőgödörök szolgáltak releváns információval így a tanulmányban csak ezek ismertetésére szorítkozunk.

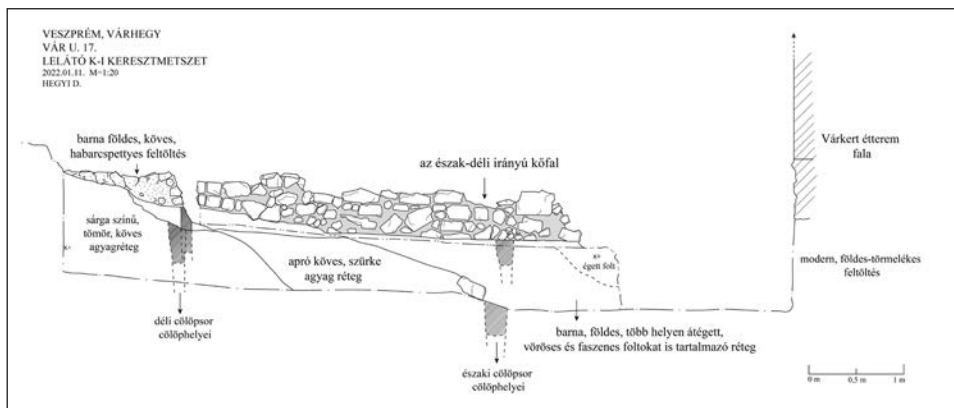
A sánc stratigráfiai viszonyai és azok bemutatása

A lelátó területén (3. kép) a felső humuszréteg alatt, az egykori étterem déli fala előtt egy 2 m széles sávban modern, földes, törmelékes, betontömböket is tartalmazó feltöltést találtunk, amely – minden valószínűség szerint – az étterem falának kialakításakor kerülhetett ide. Az étterem építéséhez kapcsolódó földmunka mélyebben fekvő intakt rétegeket is bolygathatott az itt előkerült kevert leletanyag alapján, ami az őskori cserepek mellett késő középkori kerámiát és fém tárgyakat is tartalmazott. A bolygatott sávtól délre a modern visszatöltéstől eltérő, ezidáig érintetlen rétegek bukkantak elő. Közvetlenül a humusz-

3. kép: A lelátóról készített felszínrajz (Készítette: Kristóf Virág)

réteg alatt egy barna, földes, több helyen átégett, vöröses és faszenes foltokat is tartalmazó réteg jelentkezett. Ebbe a rétegbe alapozva került elő egy észak-déli irányú, habarcsba rakott törtkőfal, amely a tervezett lelátó területének középtengelyében húzódik (4. kép). A falazat 40 cm magasságban maradt meg. Az

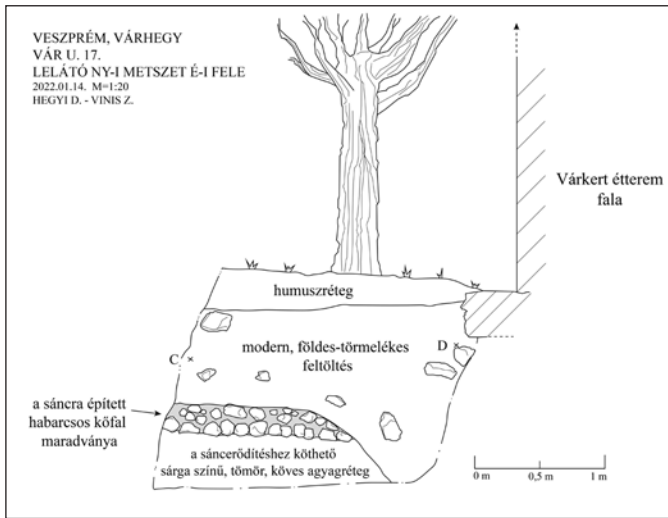

4. kép: A lelátó keleti keresztmetszetéről készült rajz (Készítette: Hegyi Dóra)

említett barnás-vöröses réteg alig 10 cm vastagon jelent meg a fal alatt, amelynek alapozási síkja fokozatosan déli irányban emelkedett. A barnás-vöröses feltöltést közvetlenül egy homogén, sárgás színű, agyagos rétegre terítették, amely hasonlóan a fölötte húzódó falhoz, a déli várfal irányában emelkedve egyre magasabb szinten jelentkezett (17. kép). A masszív, szinte teljes területen rézsűsen

17. kép: Az észak-déli irányú kőfal keleti oldala (Fotó: Kristóf Virág)

5. kép: A lelátó nyugati metszetének északi feléről készült metszetrajz (Készítette: Hegyi Dóra–Vinis Zoltán)

jelentkező sárga színű réteg a tervezett lelátó nyugati oldalán észak felé fordult és kifutott egészen az étterem fala mellett húzódó, fent említett, bolygatott sávig, ahol pusztán egy erősen köves feltöltés fedett rá (5. kép).

A keleti oldal déli felén a sárga színű agyagban, északon a barna földrétegben egy-egy cölöpsor bonthatkozott ki⁷ (15. kép). A déli cölöpsor az észak-déli irányú kőfaltól délre, arra merőlegesen kelet-nyugati irányban futott, majd a feltárási terület nyugati részén észak felé fordult (6–7. kép). Az északi cölöpsor vonala a terület keleti és nyugati széle között, szintén az agyagos réteg

15. kép: A lelátóról készült drónfelvétel az ásatás végén

⁷ A cölöpök átlagos átmérője 20 cm volt. Az, hogy a cölöpök alja egyenes vagy elkeskenyedő volt, sajnos nem állt módunkban megvizsgálni, ugyanis a tervezett földmunkák mélysége nem tette lehetővé, hogy a cölöphelyeket teljes mélységükben feltárjuk.

6. kép: A déli cölöpsor keleti felének részlete bontás közben (Fotó: Hegyi Dóra)

7. kép: A déli cölöpsor nyugati fele bontás közben (Fotó: Hegyi Dóra)

felszínén rajzolódott ki a középtengelyt alkotó észak-déli irányú kőfal mindkét oldalán. Az északi cölöpsor végig párhuzamosan futott a déli sorral, így a terület nyugati részén ez is észak felé fordult (8. kép). Fontos megjegyezni, hogy a cölöpsorok nem csak egymással, hanem minden bizonnyal a lelátó területének déli határán túl húzódó, középkori alapokon nyugvó, mára már föld alá került várfal irányával is megegyeznek. Ezek alapján valószínűleg a várfalnak egy későbbi periódusban hozzáépült sáncerődítéséről lehet szó, amelyben a sárgás színű,

8. kép: Az északi cölöpsor nyugati fele bontás közben (Fotó: Hegyi Dóra)

agyagos réteg képezhette a sánc magját, míg a ráfedő barna feltöltés és az ebben kialakított észak-déli irányú fal ennek utólagos megerősítéséül, illetve merevítéséül szolgálhatott a sánc kanyarulatában (16. kép). Ezt sugallja az is, hogy a fal illeszkedett a sánc dőlési szögéhez, ugyanakkor a cölöpök kialakításánál figyelembe vették a fal szerkezetét és annak két oldalához is illesztettek oszlopokat, amelyek a kőfal modern beásással bolygatott végén jelentkező egy-egy cölöphelyben állhattak egykor. A bontás során a sáncot lehetőségünk volt 160 cm-es mélységben átvágni és vizsgálni szerkezetét.

16. kép: A lelátó területe észak felől fotózva (Fotó: Kristóf Virág)

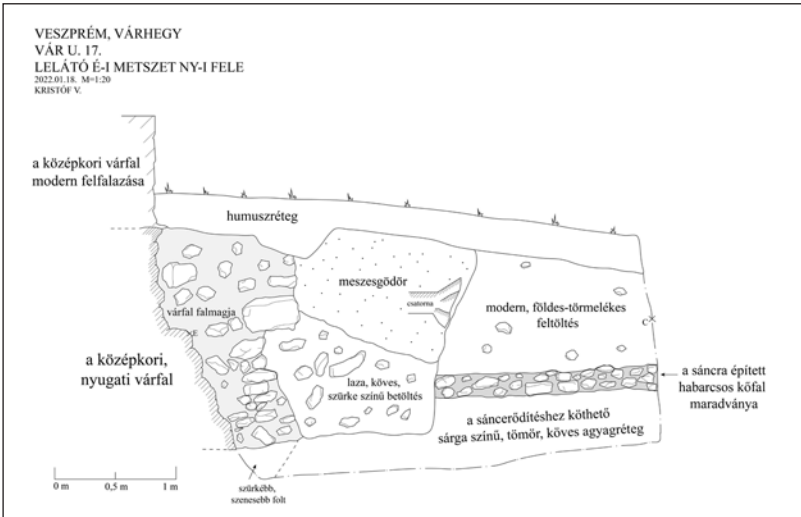
9. kép: A lelátó nyugati oldala a sáncra épített falazattal és a középkori várfal falmagjával (Fotó: Kristóf Virág)

A területen azonban nemcsak az észak-déli fal volt az egyetlen kőből épített struktúra. A lelátó nyugati részén (9. kép), a sánc sárga színű agyagrétegére építve egy sekély, 170 cm széles kőfalazás bontakozott ki. A falat utólag illesztették hozzá a sánc déli cölöpsorának kanyarulatába, olyan módon, hogy északkeleti oldalát nekiépítették a cölöpsornak. A falazás nyugati irányban egy négyzetes

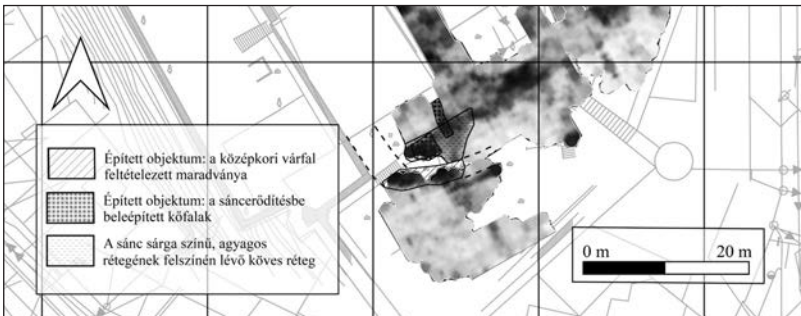

10. kép: A középkori várfalnak nekiépített kőfalazat a lelátó délnyugati felében (Fotó: Kristóf Virág)

toronyszerű teret határolt, amely nyugat felé kifut a középkori várfal egy rövid szakaszon megfogható falmagjához (10. kép), ám pontos kapcsolatuk egy modern meszesgödör beásása miatt nem volt meghatározható (11. kép). A falazat észak felé 80 cm szélességben követte a cölöpsor észak felé való befordulását, itt azonban már csupán a fal alsó kősorát sikerült megtalálnunk. Ezt átvágva a sánc sárga színű agyagrétegét fogtuk meg.

11. kép: A lelátó északi metszetének nyugati feléről készült metszetrajz (Készítette: Kristóf Virág)

12. kép: A földradaros felmérés értelmezett állománya 80-110 cm közötti mélységben (Készítette: Mesterházy Gábor)

A feltárást megelőzően végzett geofizikai kutatás során alkalmazott földradaros mérés eredményei alapján (12. kép) már sejthetőek voltak a fent bemutatott

sáncerődítéshez kapcsolódó falak, valamint a mérési képen szintén látható az a köves réteg, amely a sánc tömör, sárga színű agyagos rétegének felszínén húzódtott.⁸

A lelátótól keleti irányban, a Tűztorony alatt feltárt négy darab ültetőgödörben a humuszcéteg alatt kevert-köves-habarcsos rétegek sorakoztak, amelyeket egy-egy esetben bolygatott újkori szemét- és meszesgödör. Ezek mellett, a lelátóhoz közeli, attól keletre elhelyezkedő 4. számú gödörből került elő olyan sárgás-agyagos réteg, amelyet a feltárt sánccréteggel lehet azonosítani.

A sánccrétegek leletanyaga

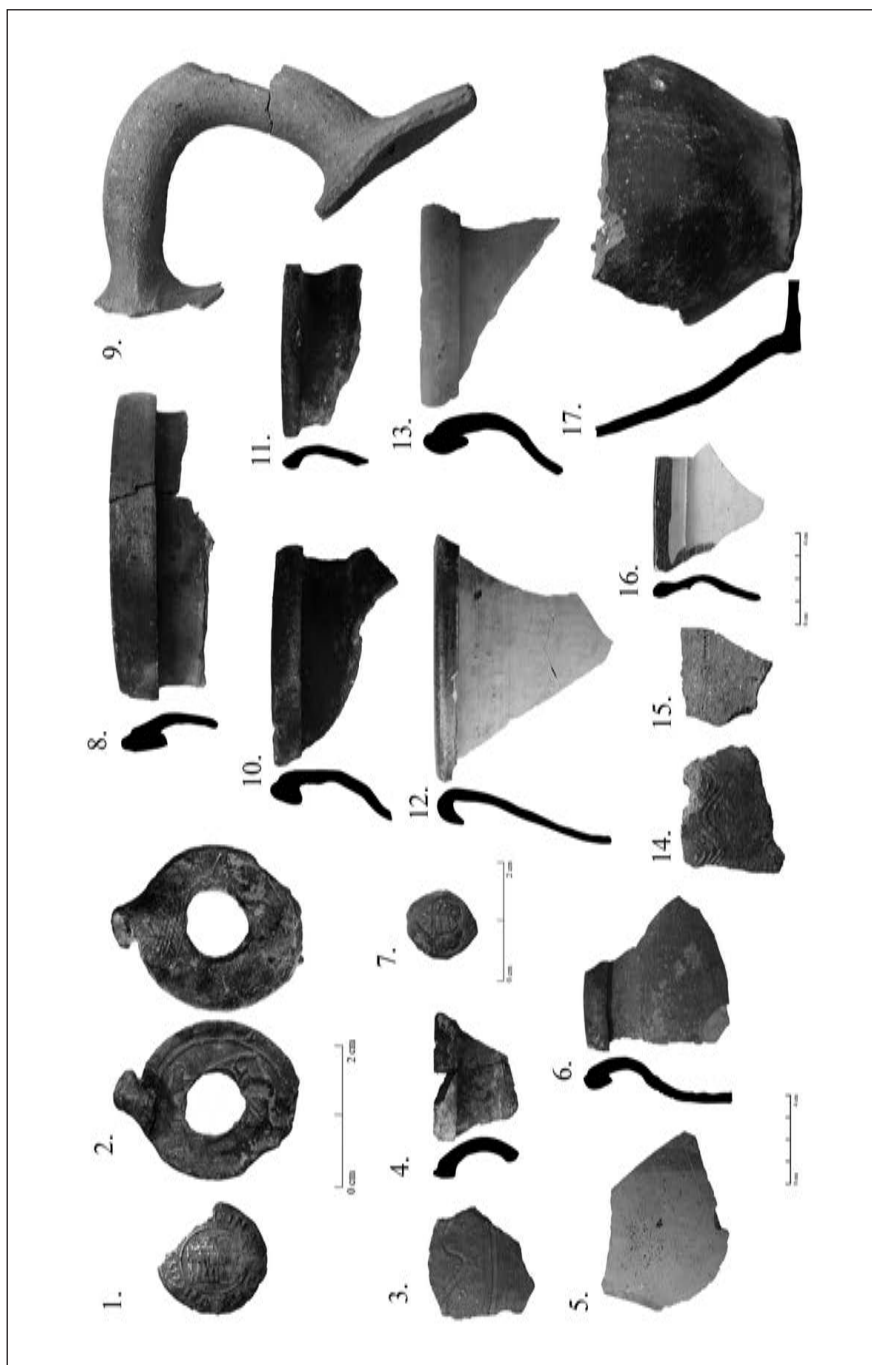
A sánccsészlet feltöltési rétegeiből, valamint az erődítés környezetéből bronzkori, vaskori, illetve közép- és kora újkori, újkori leletanyag került elő. A feldolgozás jelenlegi fázisában a kerámialeletek előzetes értékelését tűztük ki célul, amely az egyes sánccrétegek korhatározása miatt volt különösen fontos. A kerámiák mellett az egyes rétegekből előkerült fémleletek közül a pénzérmék, illetve egy ólomplomba volt még segítségünkre a datálás szempontjából.⁹ A kerámialeleteknek a jelenlegi töredékes formájukban anyaguk, színük, peremeik kiképzése, átmérője és az esetleges díszítésük volt vizsgálható.

A sánc sárga színű, agyagos feltöltési rétegéből szerény mennyiségű leletanyagot sikerült gyűjtenünk (18. kép/1–5.), azonban a leletszegény mivoltát ellensúlyozza a kevés innen származó tárgy datáló értéke, mint egy I. Ulászló (1440–1444) denár, illetve a két darab I. Ferdinánd (1526–1564) által veretett ezüstdenár. A két utóbbi közül az egyik az évszám részlete is kivehető, amely szerint az érmét az 1530-as években verték (18. kép/1.). Ugyanebből az agyagos feltöltésből került elő egy ólomplomba egyik oldala, amelyen egy posztómetsző olló vehető ki (18. kép/2.). A megmaradt részlet nem bizonyult alkalmasnak a pontos beazonosításhoz, de feltehetőleg már a XVI. században használt tárgyként határozhatjuk meg.¹⁰ Az ólomból készült tárgyak között szerepel egy muskétagolyó, valamint szintén a fegyverek csoportját gazdagítja egy számszerűhöz tartozó nyílhegy. A viseleti elemeket egy igen rossz megtartású, virág alakú bronzveret képviseli. A többi fémtárgy meghatározása a korrózió miatt a restaurálásig egyelőre bizonytalan. Az egyik vastárgy nagy valószínűséggel egy, a két végén és közepén

⁸ A geofizikai mérést a Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Régészeti Intézetének munkatársai végezték: Mesterházy Gábor, Pethe Mihály, Kecskés Bence.

⁹ Az előkerült leletanyag még restaurálásra vár.

¹⁰ A megmaradt kép értelmezését és a plomba keltezését köszönjük Mordovin Maximnak.

18. kép: Válogatás a sánc feltöltéséből előkerült leletanyagból

egy-egy tüskével rendelkező lábbeli sarokvas. A sánc ezen rétegéből tíz darab kerámiatöredék került elő. Egy vörös színűre égetett, kívül vörös festett sávokkal díszített, eredetileg egy folyadéktároló edényhez tartozó oldaltöredéken (18. kép/5.) kívül a többi töredék közös jellemzője a durvaszemcsés anyag, illetve a vörös, barnászöröses színük, amelyen több esetben másodlagos égés nyomait lehetett azonosítani. Egy megvastagodó, felfelé csúcsosodó peremkiképzésű fazék szájának két összeálló peremtöredéke (18. kép/4.) és az előkerült cserépfedő késő középkori formát mutat, azonban egy bekarcolt hullám- és csigavonallal díszített oldaltöredék (18. kép/3.) már a késő Árpád-korra, a XII–XIII. századra keltezhető. Kifejezetten durva, aprókavicsos anyagú a szintén ebből a rétegből származó két vörös edényalj, amelyek ugyancsak az Árpád-korban készülhettek.

Az észak-dél irányú kőfaltól nyugatra, a sánc sárga színű agyagfeltöltése és a barna színű feltöltés közötti rétegből került elő egy, valószínűleg V. Albert (1397–1439) osztrák herceg által Bécsben veretett pfénning (18. kép/7.). Szintén ebből a rétegből, a sáncba utólag épített fal alól egy azonosíthatatlan funkciójú vaslemez és egy gyorskorongolt vörös edény díszítetlen oldaltöredéke jött elő.

A sánc felső, sötétbarna színű földrétege bizonyult az erődítés leginkább leletgazdag stratigráfiai egységének mintegy kétszáz darab kerámiatöredék került elő innen (18. kép/8–17.). Ezek közül 23 töredék őskori, további 16 pedig – a díszítés és a lassúkorongon, hurkatechnikával történő megformálás alapján – Árpád-kori. Utóbbiak közül két töredék érdemel külön figyelmet: egy szürke

19. kép: Válogatás a Várkert étterem melletti bolygatott feltöltésből előkerült leletanyagból

színű, hullámvonalalköteggel díszített oldaltöredék (18. kép/14.) kifejezetten kora Árpád-kori (X–XI. század), míg egy másik hasonló megformázású és fogaskerék mintás díszítésű, barna színű oldaltöredék (18. kép/15.) már az Árpád-kor második felére keltezhető.¹¹

A leletanyag fennmaradó részénél az edények kiégetéskor elnyert színe alapján több csoportot tudtunk elkülöníteni. A maga 133 töredéket számláló mennyiségével a leggyakoribb a gyorskorongon készült, vörösre, barnászvörösre égett, többször jól megfigyelhetően korongról levágott, mázatlan edények csoportja. Többségük – mintegy 80 lelet – egyszerű, díszítetlen oldaltöredék, amelyek jelentős részén feltételezhetően használat során keletkezett, másodlagos égés nyomai fedezhetők fel. Az anyag erősen töredékes, összeállítható edénnyel nem rendelkezünk. Mindössze két edényformát tudtunk azonosítani: főzésre használt fazekakat és folyadéktároló edényeket, utóbbit négy darab töredék képviseli. A díszített oldaltöredékek száma igen alacsony, mindössze öt esetben lehetett több sorban alkalmazott hornyolatokat megfigyelni, amelyek a töredékek íve alapján az edények nyaka alatt, a váll régiójában helyezkedhettek el. Egy erősen koromfoltos peremtöredék esetében is ezt lehetett megfigyelni, ahol a fazék nyaka alatt ugyanilyen díszítés jelent meg (18. kép/10.).

A mázatlan fazekakat töredékességük miatt peremeik kiképzése alapján tudtuk csak csoportosítani. Többségüknél, összesen 19 töredéknél megvastagodó, lekerekített, a belső oldal felső részén hornyolattal tagolt, a külső oldalon az edény nyakához olykor gallérra emlékeztető módon ráhajló peremekkel találkozunk. Peremátmérőjük legtöbbször 14–17 cm nagyságú volt, de egy esetben elérte a 20 cm-t is. Ezekből kissé eltérő típust mutat egy alul élben végződő, szögfejre emlékeztető formájú perem és kettő, biztosan ugyanazon fazékhoz tartozó töredéknél a megvastagodó perem szögletes profilja. A leggyakoribb Vár utcai peremtípushoz hasonló, de nagyobb méretű barnászvörös fazékhoz tartozó analógia került elő a nagyvázsonyi Szent Mihály pálos kolostor kutatása során, amelynek készítési idejét a XV. század vége és a XVI. század eleje közötti időszakra tették.¹² A Veszprém megye nyugati részén elhelyezkedő Sarvaly falu kerámialeletei között szintén a veszprémihez hasonló, vörös színű, mázatlan kerámia fordult elő leggyakrabban, amelynek használatát a XV. századtól, annak is inkább a második felétől a 1540-es évekig, a település fennállásának végéig terjedő időszakra keltezik.¹³ Ugyancsak hasonlóságot mutat egy ozorai vörös

¹¹ RITOÓK 1984. 93–94. o. 95. o.: 4. ábra/a–b, 97. o.: 6. ábra/a; RITOÓK 2007. 224–227. o., 239. o.: 3. ábra/1–2; 244. o.: 8. ábra/1–2, 245. o.: 9. ábra/1, 4.

¹² RAINER 2009. 97. o.

¹³ HOLL–PARÁDI 1982. 92–96. o. pl. 94. o.: Abb. 43/1, 3, 95. o.: Abb. 44/4, 109–112. o.

fazék peremének kiképzése, amelyet szintén a XV. század vége és a XVI. század eleje közé datálnak.¹⁴

A mázatlan folyadéktárolók (18. kép/9.) közül egy szélesebb szájú edény, valószínűleg kancsó felső részének részletét tudtuk töredékesen összeállítani, valamint további két fültöredéket tudtunk még ebbe a csoportba sorolni. A folyadéktárolók mellett szintén csak alacsony számban jelentek meg az anyagban a vörös kályhaszemek csoportjába tartozó töredékek.

A vörös fazekaktól anyagának színében és peremének kiképzésében is eltérést mutat egy szürke színűre kiégett fazék. Ennek pereme ugyan szintén megvastagodó, de tagolatlan, egyszerű, lekerekített (18. kép/11.). A szürke színű töredékek között néhány kisebb méretű, felül vízszintesen levágott kályhaszem peremet lehetett azonosítani. Egy kívül sárga, belül szürke színű, vastagfalú töredék esetében lehetett megfigyelni grafitozást a kerámia a belső felületén. Hasonló felületkezelés más darabnál nem jelentkezett.

Végezetül a csupán szerényebb számban megjelenő ólommázás fazekak csoportját érdemes még megemlíteni. Az egyik töredék egy 15–16 cm átmérőjű, sárgásra égetett anyagú, belül zöld ólommázzal bevont, tagolt fazékperem (18. kép/16.). Ilyen peremű fazék az ozorai várkastély területén XVI. századi kontextusban¹⁵ került elő, de Budán és az ország északi régióiban is találkozunk vele.¹⁶ A budai leleteket a XVI. század második felére keltezik.¹⁷ Veszprém megyében Pápán találtak még valószínűleg szintén ezzel a körrel összefüggésbe hozható és kereskedelmi termékként azonosított ólommázás, nem ívben kihajtott, galléros peremű fazekakat, amelyek esetében a XVI. század második felétől keltezhető árurol tesznek említést. Bár a pápai töredékek hiányos kontextusa ennek bizonytalanságára is felhívja a figyelmet.¹⁸

Az ólommázás edények másik csoportjába sorolandó egy vörös-sárgászöld anyagú, ívben kihajló, galléros peremű, nyakán vékony hornyolt sávokkal tagolt, belül barna ólommázás, kívül az edény megmaradt felső részén kifogatott díszítésű fazéktöredék (18. kép/12.). Jelenlegi tudásunk szerint az ólommázás, galléros peremű fazekaknak e kora újkori-újkori típusa főleg a Dunántúlon terjedt el nagyobb számban, míg a keleti országrészben más főzőedényeket használtak ebben a korszakban. Az ólommázás, ívben kihajtott és galléros peremű fazekak legkorábbi hazai megjelenését a XV. század végi – XVI. század eleji

¹⁴ FELD et al. 1989. 179–180. o., 184. o.: 7. kép/2, 202. o.

¹⁵ FELD et al. 1989. o., 188. o.: 11. kép/1.

¹⁶ A XVI. század végén felhagyott salgói várban ugyancsak jelen van ez a fazéktípus. BALOGH-LÁSZLÓ 2016. 299. o.: 1. kép 1–3. o.

¹⁷ KOLLÁTH 2019. 126–127. o., 307. o., 544. o.: 37. ábra/7.

¹⁸ KOLLÁTH 2013. 155. o.: 2. kép/4., 157. o.

anyagokban elszórtan feltűnő darabok képviselik. Az árucsoport inkább a XVI. század második felében vált elterjedtebb típusú magyarországi területeken.¹⁹ A Vár utcai fazéktöredéken ugyan csak halványan látszó kifogatása a budai Szent György térről származó gödrök feldolgozása során elkülönített 1.1.1. árutípus darabjain jelent meg. Ezek között a veszprémihez megjelenésében hasonló, de eltérő színű, sárgásabb árnyalatú fazékkal is találkozunk. Az árutípust Budán a XVI. század második felére teszik.²⁰ A kifogatott fazekak megjelennek pápai leletanyagban is, amelyeket a XV–XVI. századra kelteztek, azonban ezeknek a pereme eltér a veszprémitől.²¹

Az sánc barna színű, felső rétegéből származó vasleleteket restaurálás hiányában még nem tudtuk értelmezni. A féMLELETEK között eddig viseleti elemek, csatok és egy gyűrű azonosítására nyílt módunk.

A déli cölöpsor bontása során 18 kerámiatöredék és egy vasszög látott napvilágot. A szinte kivétel nélkül vörös színű töredékektől egy apró, belül sárga ólommazas, fehér oldaltöredék mutat eltérést. A mázatlan vörös kerámiák között egy gyorskorongolt, kívül másodlagosan megégett szájú, vállban hangsúlyos, három-négy körbefutó sávval tagolt, kihajló, lekerekített, alávágott, belül enyhe horonnyal tagolt fazékperem értékelhető (18. kép/6.).

A derékszögben elforduló sánc rétegeit elvágó egykori Várkert étterem déli fala mellett lévő erősen bolygatott sávban több korszak leletanyaga is összekeveredett, a modern kori tárgyakat is ideértve (19. kép). A legkorábbi leletek között egy kisméretű mészbetétes edény a leglátványosabb lelet (19. kép/4.), de innen származik egy késő középkori, sárgás színű folyadéktároló töredéke (18. kép/1.), egy vörös mázatlan fedő (19. kép/2.), illetve egy vörös anyagú, már a XVII–XVIII. századra keltezhető, írókával díszített tál töredéke is (19. kép/4.).

A sáncerődítés történeti kontextusa és datálásának kérdése

Az ásatások során feltárt sánc rétegtana ugyan nem ismert teljes mélységében és kiterjedésében, ám az előkerült leletek, illetve több képi ábrázolás, a Veszprém és környékén lezajló XVI. századi hadi-eseményekről és a vár hozzájuk köthető átalakításairól szóló írott forrásanyag egyaránt segíthetnek a kronológia hiányzó elemeit kitölteni.

¹⁹ KOLLÁTH 2019. 99. o.

²⁰ KOLLÁTH 2019. o. 102–104. o., 307. o., 537. o.: 30. ábra/5.

²¹ KOLLÁTH 2013. 155–157. o., 156. o.: 2. kép/1.

A vár délnyugati sarka az erődítés egyik legnagyobb jelentőséggel rendelkező pontja. A Várhegy dolomitsziklájának platója egyedül ezen a ponton áll félszigetként összekötöttesben az Óváros tér környéke jelentette magasabb térszintekkel. Stratégiai jelentősége már az itt feltárt őskori sánc formájában is megmutatkozott. A sziklafelszín ezen szűkületét zárta le a középkori külső vár, a *castrum Ominum Sanctorum*, amelynek keleti oldalán épült fel a várba déli irányból felvezető kapu tornya és erődítései, valamint a szintén középkori eredetű Tűztorony a déli erődítések középtengelyében.²²

Csábító lenne az előkerült sánc kronológiáját ezeknek a középkori erődítéseknek a viszonyában meghatározni, ám a középkori püspöki központ épületeit övező falak jelentős része a barokk épületek és támfalak takarásában húzódik. Kiegészítve a korábbi kutatások során előkerült, középkori várfalakról szerzett ismereteinket, a 2019 és 2022 közötti kutatásaink alkalmával több esetben sikerült ezeket a védműveket beazonosítanunk az Várhegy területén. A keleti oldalon a püspöki alkalmazottak háza délkeleti sarka alatt, valamint a piarista gimnázium udvarán és északnyugati helyiségében került elő a középkori várfal észak-déli irányú szakaszai, amelyeket a barokk épületek alapozásába belefoglaltak.²³ E két épület között elhelyezkedő piarista rendház területén, annak keleti és déli szárnyában nyitott kutatószondáinkban a középkori és kora újkori palánkerődítés nyomai igen jó állapotban őrződtek meg. A kőből épült középkori várfal ideeső szakaszának azonosítása azonban kérdéses, ugyanis a kerengő folyosó délkeleti sarkában előkerült 120 cm vastag, észak-déli irányú kőfal a máshol megkutatott falszakaszokhoz képest igen keskeny. E falon túl, annak külső síkjától keletre a XVI. században biztosan álló fa-föld szerkezetű palánkerődítés öt cölöpsora bontakozott ki, amelynek keleti szélén egy olyan, a dolomit sziklába véselt, észak-déli irányú árok részlete bukkant elő, amelyet minden bizonnyal egy már természetes módon egyébként is létező hasadék felhasználásával alakíthattak ki ezen a szakaszon még a középkorban, a vár védelmének fokozása érdekében. Az árok betöltődése már a XIV. század folyamán megkezdődött, de teljesen csak a XVII. század második felében töltötték fel, megszüntetve korábbi funkcióját. Mindennek fényében fontos megjegyezni, hogy e külső sziklaárok és akár egy, a középkorban is létező palánkerődítés nem indokolta a vastagabb kőfal építését ezen a szakaszon.

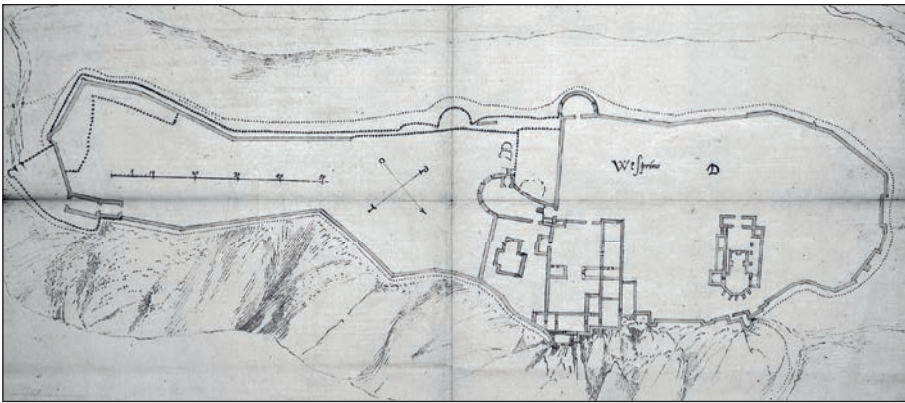
A nyugati oldalon a Vár utca 23. és 25. telkek udvarain, valamint a Ferencs rendház (Vár utca 33.) és a Tejfalussy-ház (Vár utca 35.) pincéjében sikerült azonosítani a várfal egy-egy szakaszát, valamint az is bizonyossá vált, hogy a

²² KRALOVÁNSZKY 1990.

²³ HEGYI-KRISTÓF 2019.

Várhegy északnyugati sarkán álló Körmendy-ház pincéjének fala a középkori várfal és a kora újkorban hozzáépített ötszögű bástya visszabontott falaira támaszkodik. A Körmendy-házban feltárt kétperiódusú, közvetlenül egymáshoz épített várfalhoz hasonló szerkezeti megoldást, megerősítést a Vár utca 23. udvarán feltárt várfalszakasz esetében lehetett megfigyelni, ahol a fal külső síkjához újabb, árkádíves falat húztak fel, amelyben az ív indítása is megmaradt. (Lásd: 1. kép)

Az ismertetett erődítésrészletek alapján még nem állítható fel pontos kronológia, így a déli várrészekre vonatkozó régészeti adatok hiányában a legfontosabb forrásunk a sánc és annak szerkezetével kapcsolatban Giulio Turco

13. kép: Giulio Turco felmérése 1572-ből (Forrás: Vizi 1989, 71/6. ábra; eredetije: Wien, Kriegsarchiv G I. h. 738-6.)

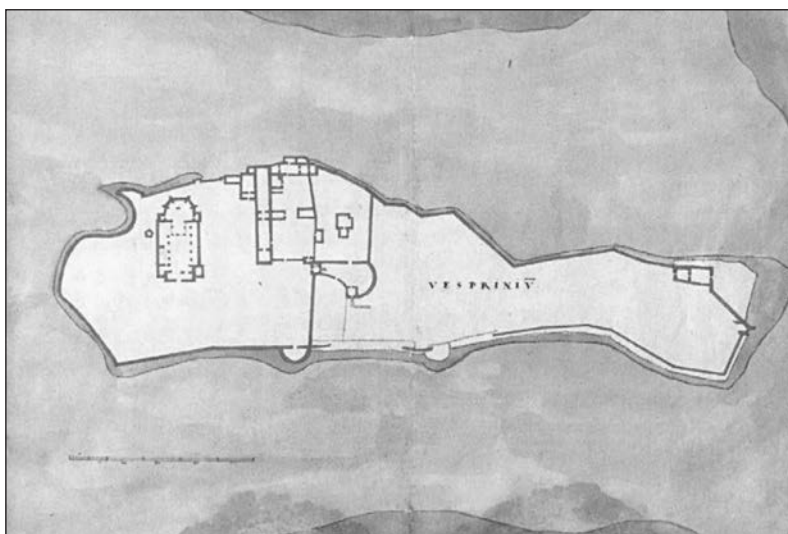
felmérése (13. kép). (Az itáliai hadmérnök az Udvari Haditanács megbízásából 1569 májusában érkezett a Dunántúlra Natale Angielinivel, Giovanni Lazarinnal, Antonio de Angeloval és Mano Capelloval együtt várszemlézés céljából. Elsőként Kanizsa várát mérték fel,²⁴ majd elkészült az első Veszprémet ábrázoló alaprajz is Nicolo Angielini munkáját dicsérve²⁵ (14. kép).

Turco pár évvel később, 1571 utolsó negyede és 1572 januárja között készítette el a maga felmérését.²⁶ A két ábrázolást összehasonlítva jelentős eltérések

²⁴ PÁLFFY 2011. 16. o.

²⁵ PÁLFFY 2011. 54. o.

²⁶ Giulio Turco az Eck Graf zu Salm győri kapitány koordinálása alatt zajló Duna és Dráva közti végek felmérésére érkezett 1571 legvégén, ekkor járták be a győri kapitányság alá tartozó erősségeket, így a győri kapitány révén ellátott Veszprémet is, kiegészülve a magánföldesurak ellenőrzése alatt lévő erősségekkel (Tátika, Csobánc, Rezi, Sümeg). Korábban felmerült 1569-es keltezés is Turco első Dunántúli útja kapcsán, mivel a mester

14. kép: Nicolo Angielini Veszprém váráról készült felmérése (Forrás: Pálffy 2011, 120/ XXIVB. ábra; eredetije: Wien, ÖNB Handschriftensammlung Cod. 8607. fől. 20r.)

mutatkoznak annak ellenére, hogy a vár keretét adó főbb kontúrok változatlanok. A jelen tanulmány szempontjából a legszembeütőbb különbség a külső vár déli részén található sáncszerkezet, amely csak a későbbi ábrázoláson látható. A Turco-féle térképen a középkori várfal délnyugati sarkához tapadó kettős cölöpsorok iránya, hajlásszöge és kiterjedése is megegyezik a feltárások során azonosított sánc struktúrájával. Ezek alapján a sánc építését akár a Turco és az Angielini-féle metszet elkészülte közötti intervallumba is helyezhetnénk, ugyanakkor nem tisztázott, hogy az ábrázolások kész állapotot, vagy csupán a tervezett változtatásokat rögzítették. Ennek ellenére az erősség XVI. századi építéstörténetét és az ostromok menetét vizsgálva elmondható, hogy a déli erődítésnek a század utolsó harmadában már állnia kellett.

Veszprém vára a Mohácsi csata és a tizenöt-éves háborút követő időszakban legkevesebb tizenkét alkalommal cserélt gazdát vagy szenvedett el ostromot.²⁷

1572-ben Egerben meghalt. A császári bizottság jelentése szerint, azonban a rajzok 1572 januárjáig már elkészültek, míg Turco feltehetően az év végén hunyhathott el. A datálás kérdésköre kapcsán továbbá: PÁLFFY 1999. 202–203. o.; a korábbi datálás: PUSZTAI 1968. 267. o.; PATAKI 1931. 115. o.

²⁷ 1527 – a helyőrség átáll Szapolyai János oldalára; 1528 – a korábbi kapitány Choron András visszaveszi a pártütőktől; 1537 – Török Bálint beveszi a Szapolyai párt számára; 1538 – Puchmani Vilmos vezette sereg szétveri Török Bálint csapatait; 1552 – Hádím Ali pasa elfoglalja tíz napi ostrom után; 1557 – Tihanyi és más Veszprém megyei várkato-

Bár a püspöki központ csak rövid ideig, 1552–1566 és 1593–1598 között volt török megszállás alatt és sohasem képezte a hódoltság szerves részét,²⁸ a középkori erődítmények jelentősen megkönnyítették a háborús időszakot. Ali pasa csapatai 1552-ben keleti irányból tíz napig lőtték a várat, amelynek hatására a várfalak több helyen is bedőltek.²⁹ Tizennégy évvel később az Eck Graf zu Salm győri kapitány vezette haderők a korábbi török ostromhoz hasonlóan szintén keleten és a vár északi oldalán helyezték el a tüzérségüket. A kialakuló tüzérségi párbaj során a vár meggyengült szerkezete nem bírta el a terhelést, így a védők ágyútűze alatt az északkeleti oldalon hosszú szakaszokban leomlott a várfal és alatta az alapokat tartó dolomit szikla is a Séd völgyébe zuhant. Hasonlóan járt a vár nyugati falazatának középső szakasza is, ott, ahol a külső és a belső vár találkozik.³⁰ A két ostrom között ugyan már igyekeztek a korábbi károkat kijavítani, de ekkor még csupán kerítéseket emeltek a veszélyeztetett pontokon.³¹

Jelentősebb építkezésekre csak az 1566. évi visszafoglalás után kerülhetett sor. Ennek koncepcióját jól jelzi a Haditanács 1567-es felvetése a környékbeli erősségek birtokainak – többek között a tihanyi várnak – Veszprém részére történő adományozása. Bár a terv végül nem valósult meg, de a munkálatok az 1570-es évek elején megindulhattak, még ha csak szűkös anyagi keretek között is. Az anyagi és fizikai korlátokat jól jelzi Bernardo Gallo megállapítása, miszerint kiterjedt erődítések a dolomit szikla miatt nem lehet építeni, így az átalakítások során leginkább palánkok emelésére szorítkoztak.³²

Ebben a közegben születhetett a korábban említett Natale Angielini testvére, Nicolo Angielini³³ és Giulio Turco 1571–1572-es ábrázolása. Az Angielini-féle térkép pontos datálása kérdéses, jegyzetén az 1570. május 29-ei dátum szerepel, ám ez az Udvari Haditanács elszámolását jelzi. A kartográfus mester 1566-ban

---

naság rajtaütést intéz a vár ellen; 1566 – Eck Graf zu Salm győri kapitány visszafoglalja a törököktől; 1567 – sikertelen török ostrom; 1593 – Szinán pasa többnapos ostrom után beveszi; 1598 – A török őrőség elmenekül Adolf von Schwarzenberg és Pálffy Miklós csapatainak felvonulását látván; 1605 – az őrőség átáll Bocskai István oldalára – Kösze Haszán pasa bevonul; 1606 – a zsitvatoroki béke keretei között visszakerül a Magyar Királysághoz; HUNGLER 1986.; HEGYI 1998.

²⁸ HEGYI 1998. 31. o.; Továbbá erről tanúskodik a rövid életű veszprémi szandzsák története is DÁVID 1998. 17–29. o.

²⁹ SZÁNTÓ 1970. 49–54.; TINÓDI 1899. 11–44. verssor.; ISTVÁNNFFY 1962. 238. o.

³⁰ ERDÉLYI 1913. 69–70. o.

³¹ VIZI 1989. 70. o.

³² ERDÉLYI 1913, 70. o.; VIZI 1989. 70. o.

³³ Nicolo Angielini nem azonos a Gulio Turcoval 1569-ben Kanizsára érkező testvérével Natale Angielinivel, akik hasonlóan a Baldigara testvérekhez, egy időben szolgáltak a végvidékeken hadmérnökként. A kérdés feloldásáról és az Angielini térképész-családról bővebben: PÁLFFY 2011. 11–13. o.

járt a Csallóközben, és ekkor készítette el a győri tábornok ábrázoló metszetét is,³⁴ így valószínűleg ekkor járhatott Veszprémben is. Összevetve Nicolo Angielini és Giulio Turco munkáit, mind a két képen láthatóak még a korábbi ostromok kárai. Ezek közül a legszembetűnőbbek a nyugati várfalszakaszon tátongó hatalmas rések, amelyeket palánkkal és kerítéssel igyekeztek kitölteni. Feltehetően ezeket a középkori várfalban okozott károkat meg lehet feleltetni az 1566-os ostrom során feljegyzett falomlásokkal. Szintén erről tanúskodhat az a 'beharapás', ami a Várhegy északkeleti sarkában látható az Angielini-féle térképen. Ez a hely lehet az, ahol a várfal a sziklával együtt a mélybe zuhant, nem bírva a mellvéden tüzelő ágyúk terhelését. Turco rajzán ez a rés már nem szerepel, ahogyan a nyugati várfal körül is kettős palánk vagy paliszád látható. Ezek a változások összhangban állnak az építkezések 1570-es évekbeli menetével is. Ekkor először Giuseppe Civital, majd Fausto Verazzio irányításával palánkkal állították helyre az ominózus nyugati oldalt és a bedőlt 'kerek bástyát', megerősítették kerítésekkel a felvezető utakat, továbbá kibővítették a déli kapu előtt a palánkerődítést a mai Óváros tér irányába, illetve a kapu elé mély árkot is ástak.³⁵ Ekkor kerülhetett sor az általunk feltárt sáncszerkezet kialakítására is, ami ezt a hangsúlyos déli sarkot és felvezető utat erősítette tovább, kitöltve a középkori várfalak mögötti teret.

A munkálatok befejezésére ugyan nincsen pontos adat, ám az 1570-es évek második felében már előrehaladott stádiumban kellett állnia. Ezt sejteti az 1577-ben készült várleltár, miszerint 10 db falkonett ágyú, 1 db scharfetind ágyú, 1 db tarack, 9 szakállas muskéta, 263 muskéta, 22 mázsa lőszernek való ólom és 2 mázsa bécsi puska tette ki a vár frissen feltöltött arzenálját.³⁶ További bővítésekre és javításokra 1582-ben az Udvari Kamara 223 forintot és Kádár falu teljes bevételét adományozta Ferranto Samaria de Speciacasa várkapitánynak.³⁷

Mindezek mellett az 1593. évi ostrom során a feltárt palánknak már bizonyosan állnia kellett az írásos források alapján. A Szinán pasa vezette ostromról több kútfő is beszámolt, így többek között az ütközetet túlélő báró Hofkirche Eytzing zászlós, Kjátib Cselebi és Decsi János, aki Miskolczi Pétertől, a vár papjától szerezte az információit.³⁸ A leírások szerint négy irányból kezdték el az oszmán csapatok löni Veszprémet. Kjátib Cselebi szavai szerint: *„...Négy badzsaluska- és hét sáhi-ágyút a kapnak irányítottak, két ágyút és négy sáhi-ágyút a janicsárok ostromsáncába állítottak, két kolumburna-ágyút és négy sáhi-ágyút pedig az ingovány és*

³⁴ PÁLFFY 2011. 54–55. o.

³⁵ VIZI 1989. 70. o.; KOROMPAY 1956. 30. o.

³⁶ HK. OKMÁNYTÁR 1894. 709. o.

³⁷ PÁLFFY 1998. 70. o.

³⁸ DECSI 1982. 101–102. o.; KJÁTIB 1916. 97–98. o., 204–205. o.

nádasból a nagy toronynak szegeztek". Az Óváros térről összesen 11 ágyú lőtte a vár déli kapuját és a délnyugati bástya 35 méter magas homokfalát.³⁹ Ez a homokfal megegyezhet az általunk tárgyalt palánkkal, mintegy mutatva annak sárga színű feltöltését és az azt belülről megtámasztó kettős cölöpsor szerkezetét.

Összegzés

A feltáráson tett megfigyelések alapján elmondható, hogy a középkori várfalhoz minden bizonnyal igazodó, többretegű sáncerődítés részletét sikerült megtalálnunk a Várhegy délnyugati végében. A szerkezet pontos kiterjedése ugyanakkor még további kérdéseket vet fel, hiszen a beruházás keretein belül pusztán 160 centiméter mélységig vizsgálhattuk a védművet, így sem a cölöpsorok, sem pedig a feltöltések alját nem sikerült megfogni. Ugyanakkor az éteremtől északra lévő modern bolygatásban előkerült, utólag visszatöltött középkori és őskori kerámiák arra engednek következtetni, hogy a 160 centiméteres mélységet meghaladva is további régészeti korú rétegeket rejt a terület, amelyeknek esetleges későbbi feltárása sokban hozzájárulhatna a terület történetének, beépítettségének pontosabb megismeréséhez.

Szintén nem elvetendő az a fent részletezett feltételezés, miszerint a sáncerődítést esetleg két periódusban hozták volna létre. Előbb egy keskenyebb töltés húzódott volna közvetlenül a várfal belső síkja mellett, a feltárt déli cölöpsorral megerősítve, majd később kiszélesítették és újabb cölöpsorral támasztották meg, felszínére – talán szintén erősítés vagy merevítés céljából – kőfalat építettek, amely követte a sánc dombszerű kialakítását. Ekkor épülhetett volna fel a toronyszerű építmény is a nyugati oldalon. Fontos hangsúlyozni azonban, hogy mindez feltételezés, hiszen a középkori várfalnak csupán nyugati szakaszának erősen bolygatott, visszabontott, kis részletét vizsgálhattuk és a déli, majd kelet felé elkanyarodó részét egyelőre nem ismerjük, ahogy a déli várfal kora újkori magasságát sem. Így nem rendelkezünk információval arról, hogy a sánc pusztán megtámasztotta a falat vagy el is fedte azt.

A feltárt sáncrészlet leletanyagának vizsgálata során az előkerült kerámialeletek, a párhuzamaik, illetve a szerencsés esetekben pénzzel is keltezett rétegek alapján az a kép látszik kirajzolódni, hogy az erődítés építéséhez használt feltöltésben a késő középkor, azon belül is a kései, XV–XVI. századi időszak reprezentált, de a földfelhalmozódás már mindenképpen a XVI. században következett be, amit legjobban az agyagos rétegből származó I. Ferdinánd (1526–1564) den-

³⁹ KJÁTIB 1916. 205. o.; VERESS 1998. 45. o.

árok jeleznek számunkra. A leletanyagot a mázatlan edények elsöprő többsége jellemzi, a török jellegű leletanyag egyetlen töredék erejéig sem jelenik meg. E korhatározást erősíti meg a fent részletezett XVI. századi hadi eseményekhez kapcsolódó írott és képi forrásanyag is, így mindez alapján a sánc építését az 1566. és 1593. évi ostromok közé helyezhetjük.

Tanulmányunkban nagyon fontosnak tartottuk a leletanyag és főként az előkerült kerámiaanyag előzetes feldolgozását, bemutatását, ugyanis a környék emlékanyagáról ezidáig alig született publikáció. A Vár utca 17. számú telek nagy része a mai napig beépített, használatban van, ennek ellenére – különösen a déli részén elhelyezkedő Tűztorony udvarában – nagy felületen és rendkívül jó állapotban maradtak meg a vár XVI. századi erődítésének részletei. A jövőben további területek feltárásával tovább gazdagíthatjuk majd tudásunkat e korszak erődépítészetéről, anyagi kultúrájáról és minden bizonnyal a korábbi időszakok lakottságáról is sok új információt szerezhetünk majd.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

- BALOGH-LÁSZLÓ Emese (2016): Élet a salgói várban a kora újkorban. In: Simonyi Erika – Tomka Gábor (szerk.): „A cserép igazat mondá, ha helyette nem mi akarunk beszéni.” Regionalitás a középkori és kora újkori kerámiában. *Opuscula Hungarica IX.* Budapest. 297–312. o.
- DÁVID Géza (1998): Török uralom Veszprémben (1552-1566). In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban.* Veszprém. 17–29. o.
- DECSI János (1982): Kulcsár Péter (ford. és szerk.): *Baranyai Decsi János magyar históriája.* Budapest.
- ERDÉLYI Gyula (1913): *Veszprém város története a török idők alatt.* Veszprém.
- ÉRI István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István (1969): *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 2.* Budapest. (51/1. lh.)
- ÉRI István – PALÁGYI Sylvia (1973): Veszprém-Vár. *Régészeti Füzetek, I/26.*
- FELD István – Gerelyes Ibolya – Gere László – Gyürky Katalin – Tamási Judit (1989): Újabb középkori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból. *Communicationes Archaeologicae Hungariae 177–206.* o.
- HEGYI Klára (1998): *Veszprém török őrsegei.* In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban.* Veszprém. 30–41. o.
- HEGYI Dóra – KRISTÓF Virág (2019): *A középkori várfal újabb kutatása Veszprémben.* In: Kósa Pál (szerk.): *Várak, kastélyok, templomok Évkönyv 2019.* Budapest. 14–17. o.

- HADTÖRTÉNETI OKMÁNYTÁR (1894): A tüzérség és hadiszer-állomány Magyarországon 1577-ben, *Hadtörténeti Közlemények*, 7. 699–715. o.
- HOLL Imre – PARÁDI Nándor (1982): Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes Archaeologicae Hungariae*. Budapest.
- HUNGLER József (1986): *A török kori Veszprém*. Veszprém.
- ISTVÁNFFY Miklós (1962): Székely György (szerk.): *A magyarok történetéből*. Budapest.
- KJÁTIB, Cselebi (1916): Fezlike. In: Karácson Imre (ford. és szerk.): *Török történetírók III*. Budapest.
- KOLLÁTH Ágnes (2013): 16–19. századi kerámiatípusok Pápán. *Communicationes Archaeologicae Hungariae 2010–2013*. 151–181. o.
- KOLLÁTH Ágnes (2019): *A kora újkori kerámia tipológiai és kronológiai kérdései Budán*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Doktori disszertáció. (Kézirat). Budapest.
- KOROMPAY György (1956): *Veszprém*. Budapest. 30. o.
- KRALOVÁNSZKY Alán (1990): *The Settlement History of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages*. In: Gerevich László (szerk.): *Towns in Medieval Hungary*. Budapest. 51–95. o.
- LUKCSICS JÓZSEF – PFEIFER János (1933): A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. *A veszprémi egyházmegye múltjából*, 1. Veszprém.
- NAGY Imre – VÉGHELY Dezső – PFEIFER János (1886): *Zala vármegye története. Oklevéltár I*. Budapest.
- PÁLFFY Géza (1998): *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adataira (16–17. század)*. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém. 91–185. o.
- PÁLFFY Géza (1999): *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr.
- PÁLFFY Géza (2011): *A haditérképészet kialakulása a Habsburg Monarchiában*. Budapest.
- PATAKI Vidor (1931): *A XVI. századi várépítés Magyarországon*. Bécs.
- Sch. PUSZTAI Ilona (1968): A tatai vár 1569–1572-ből származó alaprajza. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei*, I. 263–272. o.
- R. CSÁNYI Marietta (1978): Késő bronzkori telep a veszprémi Várhegyen. *A Veszprém Megyei Múzeumok közleményei*, 13. 29–50. o.
- RAINER Pál (szerk.) (2009): *Veszprém megye egyházi élete a középkorban. (Kiállítási katalógus) 2008–2009*. Veszprém.
- RITOÓK Ágnes (1984): Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 17. 93–106. o.
- RITOÓK Ágnes (2007): Középkori leletgyűjtés a balácai római kori villa III. épületének területén. *Balácai Közlemények*, 2002/7. (2007) 223–245.
- SZÁNTÓ Imre (1970): A veszprémi vár elfoglalása és a török terjeszkedés a Dunántúlon 1552-ben. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 9. 49–54. o.
- TINÓDI Sebestyén (1899): Szilády Áron (szerk.): *Budai Ali pasa históriája*. Budapest.
- VERESS D. Csaba (1998): *Veszprém a tizenöt éves háborúban (1593–1606)*. In: Tóth G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban*. Veszprém. 42–54. o.
- VIZI László Tamás (1989): A végvári rendszer kiépülése a győri főkapitányság területén. *Veszprémi történelmi tár*, 2. 60–78. o.